

приналежності чи реєстрації». Венеціанська Комісія розуміє український проект закону таким чином, що реєстрація не є формальною умовою чи передумовою колективної реалізації свободи релігії. Мається на увазі, що релігійні організації можуть діяти і поза **реєстрацією**.

Разом з тим експерти, аналізуючи вимоги діючого Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» і положення в цій площині його нової редакції, визнають їх **складними і певною мірою нечіткими**. Вважають їх проблемними, оскільки така ситуація може призвести до певних самовільних зловживань з боку органів державної влади. І в цьому експерти праві. Є чимало фактів, коли на регіональному рівні, зокрема неорелігійним спільнотам із-за надуманих підстав відмовляють у реєстрації або затягують її на довгий час (5-6 місяців, а то й більше року), що є грубим порушенням закону.

Проблеми виникають із виділенням земельних ділянок під забудову культових споруд, оплатою комунальних послуг, проведенням добродійної діяльності тощо, тобто, по суті, ті проблеми, які так чи інакше вже врегульовані законодавчо.

Дискримінаційні моменти щодо неорелігійних спільнот виникають (а вірніше виникли) при формуванні (згідно розпорядження Президента України) **міжконфесійних рад** при облдержадміністраціях. До речі, принцип їх присутності проігнорований і на загальнодержавному рівні - при створенні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, хоч до неї мали б ввійти всі релігійні спільноти, які мають свої офіційно зареєстровані всеукраїнські центри.

Окремо, в означеному контексті, слід згадати і про факти нагнітання релігійної **нетолерантності** (зокрема, і в першу чергу) на публічному рівні у ЗМІ, в активізації нетерпимості у площині **відношення** «традиційні – нетрадиційні», особливо у друкованих виданнях перших.

Цей перелік проблемних питань можна було б продовжити. Вони існують реально і їх слід вирішувати. У першу чергу має запрацювати механізм чіткого виконання законів на всіх рівнях. При цьому маємо усвідомити, що закон не лише дозволяє, регулює, забороняє, але і передбачає для всіх релігійних організацій однаковість обов'язків і міру відповідальності за певні дії. Ігнорування закону – це ігнорування свободи.

Вважаю за необхідне наголосити ще раз, що релігійні організації поза їх конфесійною самовизначеністю є рівні перед законом у своїх правах і обов'язках, у своїй відповідальності. І в цьому (формально-юридичному) вимірі немає підстав для твердження, що у правовому полі держави одні конфесії мають установлені законом переваги, преференції перед іншими. Аналіз показує, що нерідко окремі надрелігійні утворення в Україні, по суті мають навіть кращі можливості для реалізації своєї місії, ніж т. зв. «традиційні» релігійні організації. Біда в іншому: законодавчі норми не завжди чітко імплементуються у практику. Як уже відзначалося, релігійні переконання чиновників часто привалюють над вимогами закону.

Дотримання демократичних принципів свободи совісті, віросповідання, закріплення заснованої на праві і законності організації суспільного буття, його

цілеспрямованої толерантизації, утвердження релігійного плюралізму як цінності **створить** найкращі умови для діяльності всіх релігійних організацій, уможливить вільне і повноцінне сповідування релігії, в т. ч. й неорелігійного виміру. У цьому зв'язку вартою уваги є **рекомендація** ПАРЄ (Резолюція 1510 (2006 р.)). В ній наголошується, що культурне, **релігійне багатоманіття** (яке сьогодні є реальністю – М.Б.) має постати джерелом не напруження, а взаємного збагачення через діалог, на основі взаєморозуміння і поваги. І мета держави, всіх у ній суцільних релігій полягає у збереженні цього розмаїття у відкритому інклюзивному соціумі, що базується на правах людини, демократії і верховенстві закону.

*Ю.Данилець** (м. Ужгород)

РЕЛІГІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ПОПОВА НА ЗАКАРПАТТІ В 1938-1944 роках

Період кінця 30 - поч. 40-х рр. ХХ ст. на Закарпатті був надзвичайно складним. Після повалення угорськими військами уряду незалежної Карпатської України на території Закарпаття встановилася військова адміністрація. Православна церква виявилася заручницею міжнародних подій і потрапила в епіцентр боротьби між Угорщиною та Югославією. Слід зазначити, що релігійна ситуація на Закарпатті в цей період була напруженою. Близько 61,9 % населення належало до греко-католицької церкви, 17,2 % – до православної церкви, менше вірників відносилися до іудейської, римо-католицької, реформатської, євангельської та інших церков. Серед православних, починаючи з 20-х рр. ХХ ст. панували дві церковні юрисдикції – сербська та константинопольська, представники яких вели між собою боротьбу. Визнання та підтримку чеської держави перед угорською окупацією мала сербська юрисдикція, яка була представлена переважно більшістю духовенства.

Питання діяльності М. Попова на посту адміністратора православної церкви на Закарпатті за часів угорського режиму в певній мірі розглядалося істориками. Щоправда на теперішній час відсутні узагальнюючі наукові праці, які б у повному обсязі розкривали становище православної церкви у визначений історичний період. Серед наукових публікацій слід назвати статтю О. Данка, присвячену церковно-державним відносинам на Закарпатті в 1938-1944 рр. [Данко О. Православна церква на Закарпатті // Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. / Упор. та передм. В. Маркуся та В. Худанича.- Ужгород, Гражда, 1999.- С. 165-181]. Автор побіжно аналізує діяльність М. Попова та приходиться до висновків, що „Закарпатська Православна Церква пройшла шлях від

* Данилець Юрій Васильович – викладач, здобувач кафедри історії України Ужгородського Національного університету.

переслідуваної церкви до церкви, підтримуваної угорською владою” [Данко О. Вказ. праця.- С. 177]. Заслужують на увагу публікації О. Хланта та Р. Офіцинського, де вчені прослідкували основні аспекти діяльності М. Попова, акцентуючи свою увагу на його відносинах із угорськими урядовцями та діяльності після 1946 р.¹⁵¹. Разом з тим, згаданим працям притаманні й деякі неточності та помилкові твердження. Поза увагою вчених залишилися взаємовідносини М. Попова з вищими ієрархами православної церкви та місцевим духовенством, його управлінська діяльність на чолі єпархії тощо.

В основу дослідження покладено матеріали архіву Управління служби безпеки України в Закарпатській області (далі Архів УСБУ) та Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО).

Метою даної публікації є дослідження діяльності М. Попова на Закарпатті як представника угорського міністерства культів та адміністратора православної церкви. Нами поставлено ряд завдань: на основі архівних джерел розглянути головні аспекти біографії М. Попова, що вплинули на формування його як релігійного діяча; вивчити діяльність М. Попова спрямовану на утвердження константинопольської юрисдикції на Закарпатті; окреслити основні проблеми в діяльності Попова-адміністратора та показати їх наслідки для розвитку православної церкви.

Михайло Попов народився 1 липня 1888 р. в станиці Павловській Хоперського округу Донської області. В 1910 р. закінчив семінарію в Новочеркаську. В цьому ж році прийняв сан священника, після чого він став служити в станиці Сершевській [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 12]. Під час Першої світової війни перебував в 9-й Донському кавалерійському полку та в інших військових частинах. Після Жовтневої революції в Росії перейшов до Білої армії. У березні 1920 р. в Євпаторії вступив до військ генерала Врангеля, де працював полковим священником. На початку листопада 1920 р. з залишками врангелівських військ евакуювався до Константинополя. У 1921-1928 рр. М. Попов проживав у болгарському місті Ломеч, де виконував обов'язки військового та парафіяльного священника. 19 квітня 1928 р. переїхав до Будапешту і, за наказом митрополита Євлогія (Георгієвського) зайняв парафію у білоемігрантській колонії [Там само.- Арк. 14]. 29 жовтня 1931 р. М. Попов був звільнений із займаної посади й позбавлений сану за втручання в справи

¹⁵¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944).- К., 1997; Хланта О., Офіцинський Р. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938-1944 роках) // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті. Науково-методичний збірник матеріалів конференції на допомогу учням шкіл і студентам (Ужгород, 13 травня 1999 р.).- Ужгород: Патент, 2000.- С. 61-84; Хланта О. Православна церква на Закарпатті у складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 р.) // Українські землі в роки Другої світової війни. Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.).- Ужгород, 1998.- С. 165-170.

політичних та громадських організацій [Там само.- Арк. 356]. Після цього випадку М. Попов перейшов під юрисдикцію Карловацького Синоду Зарубіжної Російської Православної Церкви. У 1932 р. був заарештований угорцям та інтернований, спочатку проживав у Хайдунамаші, а з 1935 р. в Дебреціні. М. Попов займався журналістикою, працював лектором в місцевому університеті, де водночас закінчив філософський факультет.

23 жовтня 1938 р. Синод Сербської православної церкви (далі СПЦ) обрав єпископом для Мукачівсько-Пряшівської єпархії Володимира (Раїч), який приїхав на Закарпаття 16 листопада 1938 р. [ДАЗО.- Ф. 109, Оп. 1, Спр. 461, Арк. 41]. Згідно Віденського арбітражу, що відбувся 2 листопада 1938 р., від Чехословаччини до Угорщини відійшла західна частина Закарпаття з містами Ужгород, Мукачєво, Берегово та 118 сільськими населеними пунктами. У зв'язку з цим, управління Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії перебалося до м. Хуст, куди 26 листопада 1938 р. переїхав і єпископ Володимир. Адміністратором православних приходів на окупованій угорцями території єпископ Володимир призначив ігумена Аверкія (Таушев) [Хланта О., Офіцинський Р. Вказ. праця.- С. 62]. Ігумен Аверкія довідавшись, що в Дебреціні проживає православний священник М. Попов, запросив його до своєї єпархії. Але пізніше, отримавши інформацію про те, що М. Попов був позбавлений сану, заборонив йому відправляти службу [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 156].

У 1938 р. М. Попов отримує угорське громадянство. Його особою починає цікавитися угорське міністерство культів. У цьому ж році він зустрічався з П. Телекі, що очолював згаданий державний орган [Хланта О. Вказ. праця.- С. 167]. П. Телекі мав на меті схилити М. Попова до утворення в Угорщині Автокефальної Православної Церкви, використавши при цьому празького архієпископа Савватія (Врабец).

Після окупації Закарпаття угорськими військами ставлення до православної церкви було неприхвано вороже. Угорський уряд вважав, що діяльність православної церкви спрямована на співпрацю з російською владою і підозрював священників в антидержавній діяльності. Восени 1939 р. угорська влада прийшла до переконання, що не варто перебільшувати загрозу радянського сусідства в Карпатах, а тим більше обов'язково пов'язувати його з православною церквою [Данко О. Вказ. праця.- С. 170].

За дорученням міністерства культів М. Попов встановив тісні зв'язки із архієпископом Савватієм та його прихильниками на Закарпатті. У цій роботі йому сприяли – М. Дорослай – православний священник з м. Сегед (Угорщина), якого в 1939 р. було обрано головою консисторії Мукачівської єпархії та Є. Якуб – секретар архієпископа Савватія на Закарпатті [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1753-С., Арк. 13]. З місцевих урядовців творенню Автокефальної Православної Церкви допомагає регентський комісар М. Козма, окружний начальник м. Хуст Банда та піджупан Дудинський. У 1938-1939 рр. М. Попов проводив роботу з священниками обох юрисдикцій. В першу чергу він зустрівся з священниками-савватіївцями: І. Добошем, М. Кенизом, ієромонахом Сергієм (Марушка), які

висловили підтримку ідеї створення Автокефальної Церкви в Угорщині. На черзі були переговори з архимандритом Олексієм (Кабалюк) та його прихильниками, що визнавали владу єпископа Володимира. Вони дали принципову згоду перейти під владу архієпископа Савватія [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 91]. Коли на Закарпатті з'явилося біля двадцяти церковних приходів, священники яких були згодні, щоб їх громади ввійшли до Автокефальної Угорської Православної, тоді угорський уряд поставив питання перед архієпископом Саватієм про висвячення М. Попова адміністратором Православної Церкви.

9 листопада 1939 р. архієпископ Савватій повідомив М. Попова листом, що він має намір висвятити його єпископом або генеральним вікарієм для Православної Церкви в Угорщині [Там само.- Арк. 360]. 26 вересня 1940 р. архієпископ Савватій видав наказ, згідно якого М. Попов призначався адміністратором Православної Церкви в Угорщині, йому надавався сан протопресвітера [Там само.- Арк. 370]. Під час перебування в резиденції архієпископа Савватія в Празі М. Попов отримав завдання об'єднати в єдину єпархію всі парафії в Угорщині та на Закарпатті, які не підпадали під вплив єпископа Володимира. 5 жовтня 1940 р. у листі до Константинопольського патріарха Веніаміна, архієпископ Савватій просив висвятити М. Попова єпископом для Православної Церкви в Угорщині. Він обґрунтував своє прохання тим, що угорський уряд вимагає створення власної Автокефальної Церкви [Там само.- Арк. 391].

Активна діяльність архієпископа Савватія та М. Попова на Закарпатті викликала різку реакцію єпископа Володимира. 7 жовтня 1940 р. він видав послання до „всіх благочинних та настоятелів приходів”. У документі єпископ застерігав всіх священників від спілкування з М. Поповим та М. Дорослаєм, наголошуючи на тому, що вони позбавлені сану і діють протизаконно [Там само.- Арк. 359]. Окружний начальник Банда запропонував єпископу Володиміру прийняти угорське громадянство, але той відмовився. Усуненню єпископа Володимира сприяла також і міжнародна обстановка – німецькі війська напали на Югославію. Весною 1941 р. німці заарештували єпископа Володимира в Белграді [Данко О. Вказ. праця.- С. 175].

У березні 1941 р. М. Дорослай і Є. Якуб провели у м. Хуст та у м. Тячів збори священників, на яких були підписані клопотання про призначення М. Попова адміністратором Православної Церкви. 12 квітня 1941 р. регент Угорщини М. Хорті призначив М. Попова „адміністратором греко-східних угорських та греко-східних русинських церковних частин” [Budapesti Közlöny.- 1941.- 13 aprills.- P. 1]. 15 квітня 1941 р. М. Попов склав присягу особисто перед регентом М. Хорті. 31 травня 1941 р. ігумен Феофан (Сабов), що був призначений адміністратором єпископа Володимира, зібрав збори священників, які виступили проти його призначення, але на збори з'явився М. Попов у супроводі регентського комісара М. Козми, начальника 2 відділу міністерства культів Ш. Есенського. Він оголосив присутнім, що має наказ про призначення від регента Угорщини і наказав всім розійтися. Наступного дня відбувся святковий обід на

честь призначення М. Попова, на якому було присутні місцеві урядовці та чисельне духовенство [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 160].

Для вивчення відношення духовенства Закарпаття до угорського уряду були проведені „виправдальні комісії”. Вони проходили в серпні-вересні 1941 р. під керівництвом юрисконсульта адміністрації Фекете. До складу комісії входили: М. Попов, М. Дорослай, Керекеш, архимандрит Олексій (Кабалюк) [Там само.- Арк. 102]. Кожному священнику задавали ряд питань, що стосувалися його діяльності до приходу угорської влади. Всі відповіді записувалися у протокол і відсилалися до Будапешту. Після проходження перевірки на лояльність до влади, священники почали отримувати заробітну платню.

У першому посланні М. Попова на честь Воскресіння Христового 1941 р. проголошувалося утворення „Угорської Автокефальної Церкви” [Максимишинец В., протоіерей. История Православной Церкви в Карпатской Руси.- Ужгород: Лира, 2004.- С. 140]. М. Попов закликав вірників у всьому підтримувати та коритися голові держави – регенту М. Хорті та дотримуватися чистоти обрядів Східної церкви [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 399-402]. У другому посланні від 16 вересня 1941 р. М. Попов просив православне населення молитися за угорських вояків, які борються проти „влади сатани” за порятунок віри і церкви [ДАЗО.- Ф. 151, Оп. 18, Спр. 2299, Арк. 1]. Загалом М. Поповим у 1941-1943 р. було опубліковано 7 послань до православних священників та вірників і ряд розпоряджень. У розпорядженні за №3 від 16 жовтня 1941 до „всіх священнослужителів, настоятелів приходів та монастирів” М. Попов зобов'язував подати в Єпархіальне управління звіти про церковне майно й прибутки церковних і монастирських громад за 1940 р. Від настоятелів монастирів вимагалось повідомити про культурно-просвітницьку роботу серед населення (видання церковної літератури, виховання молоді, турбота про вдів та сиріт). Від духовенства вимагалось сплатити на рахунок Єпархіального управління 3% від свого прибутку та погасити борги братству Святого Володимира. Вказувалося, що у разі невиконання даного розпорядження, окремі представники від духовенства будуть строго покарані [Там само.- Арк. 418]. У розпорядженні №4 від 31 грудня 1931 р., яке підписав від імені адміністратора секретар І. Солко вказувалося, щоб духовенство протягом Різдвяних свят потурбувалися про становище угорських воїнів-гонимців та дітей-сиріт. Пропонувалося священникам зібрати пожертви для армії (шерсть, полотно, гроші тощо) та вислати на адресу Єпархіального управління [Там само.- Арк. 420]. Своім розпорядженням за №5 від 10 січня 1942 р. М. Попов зобов'язував духовенство 17 січня 1942 р. провести поминальну літургію на честь смерті регентського комісара М. Козми і попередити про це представників місцевої адміністрації [Там само.- Арк. 421].

26 липня 1942 р. у всіх православних приходах, що знаходилися під керівництвом адміністратора М. Попова було проведено „Неділю військової допомоги”. Після літургії священники зібрали грошову та натуральну допомогу і передали її родинам, члени яких знаходилися на війні у складі угорської армії. Священникам пропонувалося прийняти активну участь у підготовці і видання

православного календаря для православних вірників, який вийшов друком наприкінці року [Там само.- Арк. 423]. Це було перше періодичне видання, яке було дозволено угорською цензурою з 1938 р.

На кінець 1942 р. під керівництвом адміністратора М. Попова знаходилося 112 224 православних, які були зосереджені у 164 приходах та філіалах. Їх обслуговувало біля 120 священників, у тому числі 43 ченці. В області також діяло 12 чоловічих та жіночих православних монастирів і скитів [Шематизм Православної Мукачівської єпархії на 1942 р. // Церковний календар на 1943 год. Мукачево: Паннонія, 1942.- С. 115-128].

Угорський уряд фінансував діяльність М. Попова та архієпископа Савватія. З жовтня 1940 р. М. Попов отримував від міністерства культів конгруа у розмірі 512 пенгів щомісячно, а після затвердження його на посаді адміністратора він додатково отримував ще 1040 пенгів [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 93]. Під час підготовки першого візиту до архієпископської резиденції в Прагу міністерські працівники виділили М. Попову 6000 пенгів. Частина цієї суми він передав Савватію. У 1942 р. архієпископ Савватій звертався до міністерства культів з проханням про надання йому матеріальної допомоги. Міністр Ш. Есенський видав для архієпископа Савватія 2000 пенгів, але відмовився надати щомісячне утримання [Там само.- Арк. 109].

Німці прагнули підкорити всі православні церкви, що знаходилися на залежній від них чи від їх союзників територіях, митрополиту Берлінському Серафиму (Ляде), який належав до Карловацького Синоду зарубіжної російської православної церкви [Данко О. Вказ. праця.- С. 175]. З листа М. Попова до ієром. Василя (Проніна) від 15 січня 1943 р. довідуємось, що у першій половині січня 1943 р. у нього перебував митрополит Серафим (Ляде). М. Попов вказував, що той прибув на його запрошення як гість угорського уряду [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 232]. 11 січня 1943 р. між М. Поповим та митрополитом Серафимом відбулася зустріч, на якій обговорювалося питання діяльності Православної Церкви в Угорщині. Можна припустити, що тут йшла мова й про зміну М. Поповим юрисдикції, позаяк 30 травня 1942 р. німці заарештували архієпископа Савватія, за підозрою у хрещенні празьких євреїв [Православная церков Чешских земель и Словакии // <http://ric.orthost.ru/europe/sc/mp/6/>].

20 січня 1943 р. в готелі „Геллерт” у Будапешті відбулася нарада духовенства за участю митрополита Серафимом. Під час наради перед М. Поповим було поставлене завдання сприяти перемозі у війні над СРСР, використовуючи методи агітації серед населення та заклики до боротьби через публікацію послань і розпоряджень [Архів УСБУ.- Арх. крим. спр. № 1411-С., Арк. 34]. М. Попов на завдання угорського уряду турбувався й про освітній рівень православного духовенства. У квітні 1942 р. у Будапешті була створена вища духовна школа. Метою створення закладу такого типу було небажання угорської влади, щоб православні священники виховувались в Югославії. Школа була розрахована на те, що після навчання священники будуть відчувати відданість угорській державі. Планувалася також перепідготовка й тих священників, що мали

вже духовну освіту. Викладачами в духовній школі були в основному угорці. В перший рік її існування тут навчалось 15 чоловік, на 1944 р. студентів нараховувалося біля 40 чоловік, із них 30 – закарпатці [Там само.- Арк. 182]. Загалом М. Попов мало займався церковними справами. В м.Мукачеві, де було розташоване Єпархіальне управління, бував один раз у три місяці. Наприкінці 1943 р. серед православного духовенства на Закарпатті розпочинається боротьба за усунення М. Попова з посади адміністратора. Головними активістами цього процесу були ігумен Феофан (Сабов), секретар Єпархіального управління І. Солко, архимандрит Олексій (Кабалюк), священник Д. Белякова та інші. Їх діяльність підтримали й працівники міністерства культів в Будапешті – Ш. Есенський, С. Фал, Є. Мерше. У липні 1943 р. з міністерства культів прийшов вказівка, згідно якої всі важливі фінансові питання міністерство брало на себе, а церковна сфера відходила до Єпархіального управління [Там само.- Арк. 207]. В такий спосіб М. Попов був усунутий від влади. 13 червня 1944 р. його було заарештовано угорською поліцією за підозрою у хрещенні єврейських дітей за значні хабарі, що він і не заперечував. Наприкінці грудня 1944 р. М. Попова було вислано до Німеччини на примусові роботи. Під час перевезення йому вдалося втекти й переховувати аж до приходу радянських військ [Там само.- Арк. 63]. 1 травня 1946 р. М. Попов написав листа Московському Патріарху Олексію (Симанському) з проханням прийняти його під свою юрисдикцію РПЦ як священника, або мирянина [Там само.- Арк. 67]. На початку квітня 1947 р. в Будапешті М. Попов був заарештований радянськими органами держбезпеки. 9 вересня 1947 р. Закарпатський обласний суд засудив його до 25 років виправно-трудова таборів. Для відбуття покарання М. Попова відправили до Воркути (Комі АРСР). 19 жовтня 1955 р. вже із табору Мордовської АРСР він написав скаргу в Москву, у якій повідомляв, що у вересні того року був звільнений достроково і клопотав у справі повернення до Угорщини [Хланта О., Офіцинський Р. Вказ. праця.- С. 66]. Даних про повернення в Угорщину М. Попова не виявлено і подальша його доля не відома. Реабілітований він у 1992 р. Таким чином, діяльність М. Попова на Закарпатті в 1938-1943 рр. не можна оцінювати однозначно. Будучи білоемігрантом, він виступав проти радянської влади і намагався зробити все, щоб сприяти її поваленню. Він поставив ставку на Німеччину та Угорщину і закликав духовенство у всьому допомагати їм у війні з СРСР. Проводячи агітацію за архієпископа Савватія, М. Попов поширив поглиблення церковного розколу серед православних на Закарпатті, що послаблювало розвиток православної церкви. Після його призначення на пост адміністратора, дві ворогуючі православні юрисдикції були об'єднані, хоч і на незначний час. Позитивом є те, що М. Попов піклувався розвитком духовної освіти серед православного духовенства, намагався впорядкувати роботу церковних органів. Безперечно, радянський режим не мав права судити громадянина іншої держави, але попри це М. Попов став однією із його жертв.